

Amstelo damum

Tijdschrift voor de kennis van Amsterdam — 3 | 2022

€10,95

Het Willige Rasphuis / Nieuwe Werkhuis aan de IJgracht (1650-1782)

Product van een verlichte bestuurspraktijk?

Cees Paardekooper (1952) is politico-
loog en bestuurskundige, en nog
altijd beroepsmatig actief als organi-
satieadviseur. Daarnaast publiceert
hij regelmatig in bestuurskundige
tijdschriften en verricht hij histo-
risch onderzoek. In 2022 verscheen
zijn boek *Kooplieden en Stadspolitiek.
Regimewisselingen in Amsterdam
(1740-1840)* bij Verloren in Hilversum.
De zes hoofdpersonen in dit boek
woonden en werkten aan de IJgracht
– de kade waar ook het Nieuwe Werk-
huis / Willige Rasphuis stond.
ceespaardekooper.nl

In de welvarende zeventiende en achttiende eeuw heerste ook grote armoede, met diefstal, bedelarij en hoerarij als gevolg. Cees Paardekooper behandelt in dit artikel de vraag in hoeverre en op welke wijze het Amsterdamse stadsbestuur zich in de achttiende eeuw bij de inrichting van de tuchthuizen heeft laten inspireren door het boek Boeventucht van Dirck Volckertsz Coornhert.¹ Daartoe beschrijft de auteur de geschiedenis van het Nieuwe Werkhuis / Willige Rasphuis aan de IJgracht, en wordt ook stilgestaan bij de lotgevallen van de vrijdenker Adriaan Koerbagh.

REPRESSIE EN TUCHT ALS NIEUWE BESTUURSPRAKTIJK

De welvarende koopstad Amsterdam was in de zeventiende en achttiende eeuw ook een stad waar vele duizenden mensen in grote armoede leefden. Mannen, vrouwen en kinderen probeerden het hoofd boven water te houden door te bedelen, te stelen of te hoeren. Al in de zestiende eeuw was de gecoördineerde armenzorg in vele Europese steden op gang gekomen om hieraan enigszins een halt toe te roepen, overigens met weinig succes. Voorts werd, naast het toedienen van lijfstraffen, in bescheiden mate geëxperimenteerd met tucht en werkstraffen.² Ook de regering van stadstaat Amsterdam probeerde de burgerij van de grote overlast en van ‘leeggangers’ te bevrijden door zijn statelijke monopolies in te zetten.³ De Amsterdamse keuren stonden bol van strenge bepalingen om ‘lediggangers, vagebonden en onnutte bedelaars’ (afb. 1) op te sluiten of buiten de stad te houden.⁴ Zo werd het schippers en wagenmeesters verboden bedelaars binnenslands en over zee mee te nemen op straffe van boetes en het verplicht terugbrengen naar de plaats van herkomst. Daarnaast werden meerdere tuchthuizen opgericht om de wetsovertreders in te sluiten.

Contemporaine auteurs hebben uitvoerig verslag gedaan van de grote armoede en ook van de politieke interventies die een einde moesten maken aan diefstal, bedelarij en hoerarij.⁵ In hun teksten klinkt door dat de burgemeesters en schepenen zich door nieuwe strafrechtelijke opvattingen en inzichten lieten beïnvloeden. Deze beïnvloeding zou merkbaar zijn geweest in de verschuiving van

- 1 Dirck Volckertsz Coornhert, *Boeventucht ofte middelen tot mindering der schadelijke ledighghangers*, Amsterdam 1587. Deze publicatie is in 1985 opnieuw bezorgd: A.J. Gelderblom, M. Meijer Drees e.a. (red.), Dirck Volckertsz Coornhert, *Boeventucht*, Muiderberg 1985, p. 29. Alle verwijzingen naar Coornherts *Boeventucht* vanaf nu slaan op de laatste publicatie.
- 2 Zie: A. Hallema, ‘Jan van Hout’s rapporten en adviezen betreffende het Amsterdamsche tuchthuis uit de jaren 1597 en ’98’, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 48 (1927) 69-98, p. 72. Hij schrijft: ‘Engeland kreeg zijn oudste tuchthuis in het Londensche Bridewell als house of correction, dat in Februari 1555 in gebruik werd genomen, terwijl Nürnberg voor de Duitsche landen daarop volgde door de oprichting van zijn Spinnhaus in 1588.’
- 3 Voor een beschrijving van de karakteristieken van stadstaat Amsterdam

1 Christiaan Andriessen, *Daar, geef dat eens aan die man*, 1806. Potlood, penseel in kleur, penseel in grijs en inkt, 18 x 25,8 cm. Stadsarchief Amsterdam (010097006579). Een vrouw laat een kind een aalmoes geven aan een musicerende bedelaar.

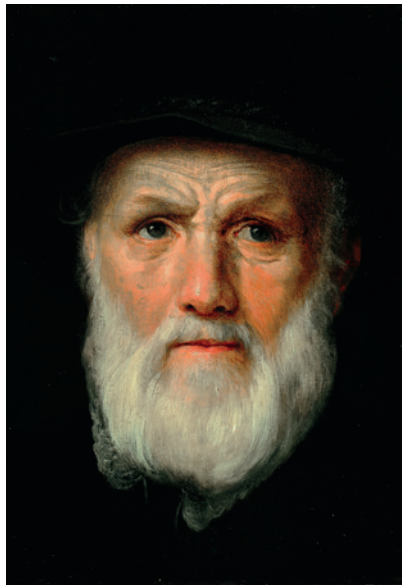

- in het begin van de achttiende eeuw zie: C. Paardekooper, *Kooplieden en Stadspolitiek. Regimewisselingen in Amsterdam 1740-1840*, Hilversum 2022.
- 4 P.H. Witkamp, *Amsterdam in Schetsen 1-2*, Amsterdam 1862, p. 185-186.
- 5 Bekende contemporaine werken waarin het Willige Rasphuis wordt genoemd zijn: Van der Goes, *De Ystroom*, dl. 1, p. 17; H. Bontemantel, *De regeering van Amsterdam, soo in 't civiel als crimineel en militaire (1653-1672)*, 2 dln., Den Haag 1897; M. Fokkens, *Beschrijvinge Der wijdt-vermaarde Koopstad Amstelredam, Van hare eerste beginselen, oude Voorrechten en verscheyde Vergrootingen; haar oude en nieuwe Gebouwen, heerlijken aanwas, in 400 Jaren*, Amsterdam 1662; Mars-hoorn, *Gebouwen, gezigten en oudheden der stad Amsterdam*. In recente literatuur: P. de Rooy (red.), *Waakzaam in Amsterdam. Hoofdstad en politie vanaf 1275*, Amsterdam 2011; in het bijzonder het artikel: M. Hell, 'Een veilige metropool. Handhaven en gedogen 1578-1696', p. 119-162.
- 6 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Inventaris van het Archief van het Spin- en Nieuwe Werkhuis, inv.nr. 374, Beschrijving van het archief. Zie ook: J.J.Th. Poederbach, 'Het armenhuis der stad Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 18 (1920), p. 71-142.
- 7 In de laatste paragraaf wordt de ladder nader beschreven.
- 8 Coornhert, *Boeventucht*, p. 24, 25; R. Buys, *De kunst van het weldenken. Lekenfilosofie en volkstalig rationalisme in de Nederlanden (1550-1600)*, dissertatie Universiteit van Amsterdam 2009, p. 23. Buys geeft een overzicht van de 'weldenkende', 'rationalistische' kringen waarin Coornhert leefde en werkte.
- 9 Witkamp, *Amsterdam in Schetsen 1-2*, p. 186, 187.
- 10 P.H. van Moerkerken, 'Adriaan Koerbagh. Een strijder voor het vrije denken', *De Vrije Bladen* 4 (1948) 86, p. 16, 73.

lijfstraffen naar werkstraffen en in de voorzichtige pogingen om gevangenen te heropvoeden en enigszins te scholen. De huizen die hiervoor werden opgericht zijn aanvankelijk zelfs 'weldadigheidsinstellingen' genoemd. Weldadigheid was 'het vooropgezette doel'; de praktijk was anders, zoals zal blijken.⁶ Ook zouden deze ideeën invloed hebben gehad op de uitbouw van de zogenoemde strafrechtelijke escalatieladder: het scala aan sancties nam met de invoering van tuchtstraffen in elk geval aanzienlijk toe.⁷

In dit artikel verken ik deze ontwikkelingen met behulp van de vraag in hoeverre de stedelijke regering zich in zijn keuren en interventies liet leiden door utilitaire, rationalistische en verlichte beginselen. Daartoe geeft ik eerst een schets van het gedachtegoed van Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590). Hij was, en is overigens nog altijd, een belangrijk referentiepunt waar het gaat om de aard en intensiteit van de veranderingen in de strafrechtelijke opvattingen.⁸

Vervolgens ga ik na in hoeverre het Amsterdamse stadsbestuur zich in beleid en handelen heeft laten leiden door de beginselen en voorstellen van Coornhert bij de totstandkoming en het functioneren van het Nieuwe Werkhuis aan de IJgracht. Het adjectief *Nieuw* werd gebruikt omdat er al een spinhuis en een rasphuis was, en het zelfstandig naamwoord *Werkhuis* omdat de ingeslotenen verplicht waren er te werken; als ze dat niet deden, werden ze op water en brood gezet.⁹ Het Nieuwe Werkhuis werd ook het Willige Rasphuis genoemd, ofschoon er geen tropisch hout werd geraspt. Volgens schepen en chroniqueur Hans Bontemantel (1613-1688) had het tuchthuis deze naam te danken aan de mogelijkheid om jeugdige losbollen of bejaarde dronkaards, op verzoek van ouders of voogden, door de schepenen te laten opsluiten, mits men zelf opdraaide voor de kosten.¹⁰

2 Toegescreven aan Cornelis Cornelisz van Haarlem, *Dirck Volckertsz Coornhert*, circa 1590. Olieverf op doek, 41,2 x 29,8 cm. Foto Tom Haartsen. Frans Hals Museum, Haarlem (osi-58).

- 11 Coornhert, *Boeventucht*, p. 24-25.
- 12 Een groot gedeelte van zijn leven woonde Coornhert in Haarlem. Daar was hij werkzaam als etser en graveur, drukker, notaris en secretaris van het stadsbestuur.
- 13 Ontleend aan Buys, *De kunst van het weldenken*, p. 21. Buys noteert verder: 'Hij schreef over letterkunde, godsdienstige kwesties, ethiek, politiek, het gevangeniswezen en de liefde. Hij schreef dialogen, gestructureerd opgezette morele teksten, korte en langere gedichten, theologische traktaten, puntige schotschriften, liederen, politieke opstellen, toneelstukken, juridische teksten, vele brieven en enkele gebeden. Dan hebben we het nog niet over zijn vele vertalingen of bewerkingen van oude of contemporaine auteurs als Homerus, Plato, Cicero, Boccaccio, Castello of Colijn van Rijssse. En als hij geen ganzenveer in handen had, dan wel een potlood of etsnaald, want ook als beeldend kunstenaar genoot Coornhert bekendheid.'
- 14 K.O. Meinsma, 'Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische Studiën over Nederlandsche vrijgeesten', Den Haag 1896, p. 4.
- 15 Y. Buruma, 'Voorlopers van de Nederlandse rechtsstaat. Erasmus, Wier, Coornhert en Spinoza', in: T. Kooijmans, J.W. Ouwkerk e.a., *Op zoek naar evenwicht*, Deventer 2021, p. 95-108: 102.

WERKEN MEEST AFSCHRIKWEKKENDE STRAF Verminkende en vernederende lijfstraffen werden tot ver na de middeleeuwen beschouwd als probate repressieve middelen – overigens naast boetes, verbanningen, en niet te vergeten: de doodstraf.¹¹ De komst van spinhuizen en rasphuizen werd gezien als een bestuurlijke en strafrechtelijke innovatie, als een uitkomst van utilitaire ideeën over straffen en tuchtigen. Een rasphuis was een gevangenhuis, dat zijn naam ontleent aan de arbeid die daar werd verricht: de ingeslotenen raspden tropisch hout om er verfstof uit te winnen. Een spinhuis was een tuchthuis of strafgevangenis voor vrouwen. Zij moesten spinnen en andere nuttige werkzaamheden verrichten.

Dirck Volckertszn Coornhert (afb. 2) wordt steevast genoemd als een aartsvader van deze innovatie, van de omslag van lijfstraffen naar werkstraffen.¹² Coornhert was tijdens zijn leven een invloedrijk man. Hij liet een groot oeuvre na dat vele onderwerpen en meerdere vakgebieden bestrijkt. Daarnaast was hij bestuurlijk actief, onder meer als secretaris van de Haarlemse vroedschap.¹³ In de historiografie staat hij nog altijd bekend als een pleitbezorger van verdraagzaamheid en voorvechter van godsdienstvrijheid ten tijde van de katholieke heerschappij; ook na de Opstand bleef hij deze principes trouw. Exemplarisch hiervoor is zijn bewering dat toelaten of tenminste oogluikend gedogen van anders gelovigen is geboden; dat vond hij noodzakelijk en nuttig voor een sterke eendracht en welwillende mildheid.¹⁴ Daarnaast maakte hij naam door zijn stellingname tegen wraak en vergelding als strafprincipe. Hij ontwikkelde zijn opvattingen toen hij zelf werd vervolgd, gevangen zat en daarna in ballingschap leefde.

In 1587 verscheen de herziene versie van een verhandeling die Coornhert twintig jaar eerder had geschreven, toen hij zelf in de Gevangenpoort was opgesloten.¹⁵ Dat is het Nederlandstalige *Boe-*

Het Afloopen Van een Schip,

3 Reinier Nooms en Reinier Zeeman, *Het Afloopen Van een Schip*, circa 1655. Ets, 13,7 x 24,7 cm. Stadsarchief Amsterdam (010097004247). Dit was de nog vrijwel onbebouwde IJgracht (ter hoogte van de huidige Prins Hendrikkade 176) tijdens een tewaterlating op de werf van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) tussen de Foeliestraat en de Peperstraat. Links hiervan stonden de pakhuizen van de West-Indische Compagnie (WIC) waarin eerst het Armen-Kinder-Werkhuis en daarna het Nieuwe Werkhuis / Willige Rasphuis werden gehuisvest.

ventucht. Ofte middelen tot mindering der schadelijke ledighghangers waarin hij het verband tussen armoede en misdaad centraal stelde.¹⁶ Minder armoede zou leiden tot minder misdaad, luidde kortweg zijn analyse. Hij bepleitte daarom de oprichting van arbeidsgestichten; gevangenen moesten werken voor de kost, in een rasphuis of spinhuis, mede met het oog op een eventuele terugkeer in het stedelijke leven. Deze opvatting koppelde Coornhert aan een klassiek koopmansidee: het gemak en het voordeel dat uit gezonde boeven is te halen is groot, mits zij op de ‘juiste’ wijze worden ingezet. Hij vond dat niet-werkende armen met dwangarbeid moesten worden opgevoed tot ‘nuttige leden van de samenleving’. Zo kon het leeglopersprobleem succesvol worden aangepakt. Ledigheid werd immers gezien als des duivels oorkussen.¹⁷ Mede hierom bepleitte hij enige terughoudendheid bij het toepassen van de vaak zeer wrede lijfstraffen. Die ontbeerden elke vorm van nut en effectiviteit, en leidden zelfs tot een ‘toeneminghe des oncruyts’.¹⁸ Dwangarbeid zou juist afschrikkend werken en het aantal criminelen sterk doen verminderen. Gedwongen werken zouden criminelen zelfs als zwaarder ervaren dan de doodstraf, omdat deze straf langdurig of zelfs levenslang kon worden opgelegd; zo nodig op water en brood. Dwangarbeid had bovendien een opvoedende waarde, omdat de gevangenen al werkend werden voorbereid op een terugkeer naar de samenleving.

In de tegenwoordige historiografie wordt getwijfeld of Coornhert het predicaat van humanist wel verdient, omdat hij vooral was gericht op het beheersen van het grote probleem van de zwervende, bedelende en stelende paupers, door te straffen en minder door

16 Coornhert, *Boeventucht*.

17 D. Helmers, *Gescheurde bedden. Oplossingen voor gestrande huwelijken, Amsterdam 1753-1810*, Hilversum 2002, p. 114.

18 G. de Jonge, *Strafwerk. Over de arbeidsverhouding tussen gedetineerden en Justitie*, dissertatie Rijksuniversiteit Limburg, Maastricht, 1995 (Breda 1994), p. 9.

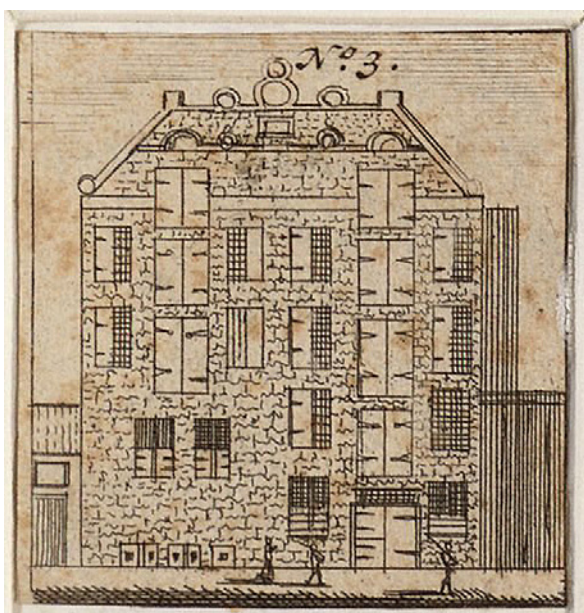
- 19 Coornhert, *Boeventucht*, p. 34.
- 20 Voor een overzicht van de polemiek hierover, zie: De Jonge, *Strafwerk*, p. 9-11.
- 21 De bekendste pleitbezorger van de radicale verlichting is: J. Israel, *Radical Verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden*, Amersfoort 2015.
- 22 Buys, *De kunst van het weldenken*, p. 272.
- 23 *Ibidem*, p. 274.
- 24 Buruma, *Voorlopers*, p. 103: 'Na een proces waarbij een 16-jarige jongen is opgehangen wegens diefstal, neemt de vroedschap van Amsterdam in 1589 het principebesluit een werkinrichting te stichten.'
- 25 Coornhert, *Boeventucht*, p. 38.
- 26 De Jonge, *Strafwerk*, p. 12. De namen van de magistraten Jan Laurensz Spieghel, Sebastiaan Egberts en C.P. Hooft worden genoemd door: P. Spierenburg, 'Marginalen en dwangarbeid in de vroeg-moderne tijd', *Leidschrift. Stigmatisering en strafrecht*, Leiden 1990, p. 63-69: 64.
- 27 Hallema, 'Jan van Hout's rapporten', p. 70.
- 28 Gelderblom en Meijer Drees e.a., p. 37: 'Stadssecretaris Jan van Hout reist in 1597 en '98 een aantal malen naar Amsterdam om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van het instituut aan de Heiligeweg. Uit Amsterdam krijgt hij kopieën mee van de verschillende voorstellen die destijds met betrekking tot het tuchthuis waren gedaan. Coornherts *Boeventucht* is daar niet bij. Wel zegt Van Hout in zijn eigen dossier over de oprichting van het Leidse tuchthuis: 'daertoe geen cleyn behulp geweest en zijn geschriften, die by eenige liefhebbers des vaderlants ten zulcken eynde voor eenige jaeren zo in geschrift als in druc waren uytgegeven. Diemen goet gedacht heeft van in desen te dienen tot onderrechtinge en hiertoe voegen: Discours onder verbetering van verstandigen... de handt ende pen melden Dirc Volckertsz. Coornhert, daer ooc mede over een stemt de tijt ende plaetse, deurdien de zelve xxiv en Octobris lxxvii opte voorpoorte in den hage gevangen lag.'
- 29 Coornhert, *Boeventucht*, p. 39.
- 30 De Jonge, *Strafwerk*, p. 11.

het zorgdragen voor de armen.¹⁹ Niettemin wordt zijn benadering gezien als een stap vooruit in het humaniseren van het straffen.²⁰ De opvattingen van Coornhert verdienen overigens niet het predicaat 'verlicht', al was het maar omdat het tijdvak van de (radicale) verlichting nog moest aanbreken.²¹ Wel mag, aldus Buys in zijn dissertatie over het zogenoemde weldenken, worden aangenomen dat het radicale rationalisme, dat de 'de agenda van de verlichting' heeft beïnvloed, indirect is verbonden met Coornherts denken. Er loopt, zo betoogt hij, een rechtstreekse lijn van het zestiende-eeuwse spiritualisme, via Coornhert, de remonstranten en de collegianten (een vrijzinnige stroming, ontstaan in 1648, die pleitte voor een universeel soort christendom), naar het radicale rationalisme van de late zeventiende eeuw.²² Een radicale vrijdenker als Adriaan Koerbagh (1633-1669) – hij werd, zo gaan we straks zien, een slachtoffer van het repressieve overheidsbeleid – is ook op deze tijdlijn te plaatsen. Zijn gedachten gingen echter een forse stap verder dan die van 'weldenkens' zoals Coornhert; Koerbagh erkende maar één geloof, 'namelijk de helder en welonderscheiden ideeën van de rede'.²³

De vraag rijst of de Amsterdamse regering onder invloed van Coornherts *Boeventucht* in 1589 het eerste tuchthuis voor mannen heeft gesticht, het rasphuis aan de Heiligeweg²⁴; en in 1596 het Spinhuis voor vrouwen aan de Spinhuissteeg. Onderzoek wijst uit dat het Amsterdamse stadsbestuur bij de totstandkoming van deze tuchthuizen amper aandacht heeft geschonken aan *Boeventucht*.²⁵ Toch zijn de stedelijke bestuurders vermoedelijk wel beïnvloed door Coornherts suggestie om het 'leeglopend geboefte' gedwongen te werk te stellen.²⁶ Met de Leidse stadssecretaris Jan van Hout en de Amsterdamse gebroeders Spieghel zou hij een niet te onderschatten invloed hebben gehad. Zijn denkbeelden hebben, aldus tijdgenoot Van Hout, een stevige grondslag gelegd 'voor het in geestelijken zin hecht opgetrokken tuchthuiswezen, waaraan de Amsterdamse gerechtsleden zeker wel het meest eervolle en het werkzaamste aandeel hebben gehad'.²⁷ Waarschijnlijk heeft Van Hout zelf het gedachtegoed van Coornhert in Amsterdamse kringen verspreid.²⁸ Ook is het aannemelijk dat de Amsterdamse dichter Hendrick Laurensz Spieghel zijn denkbeelden heeft doorgegeven aan zijn broer Jan die in het stadsbestuur zat. Hendrick heeft met zijn vriend Coornhert gecorrespondeerd over strafzaken, en een door Hendrick geschreven 'bedenking' hebben de burgemeesters ter harte genomen.²⁹ Zij zagen het tuchthuis als een vooruitstrevend experiment, als een alternatief voor lijfstraf en doodstraf. Door arbeid en heropvoeding zouden gestraften hun leven kunnen verbeteren en op den duur weer vrij komen. Het tuchthuis werd daarom aanvankelijk 'verkocht' als een verbeterinstituut om de gevangenen orde en een regelmatig leven bij te brengen.³⁰

Welnu, de vraag is of het Nieuwe Werkhuis / Willige Rasphuis in de praktijk functioneerde als een heropvoedings- en verbeterinstituut.

4 Anoniem, *Het Willige Rasphuis aan de Ygracht*, 1723. Gravure, 4,1 x 3,9 cm. Stadsarchief Amsterdam (010097011497). Gelegen aan wat nu Prins Hendrikkade heet, ter hoogte van nummer 189. In deze voormalige wic-pakhuizen werd in 1650 het Armen-Kinder-Werkhuis gevestigd; van 1654 tot 1782 was hier het Nieuwe Werkhuis / Willige Rasphuis gevestigd.

HET ARMEN-KINDEREN-WERKHUIS AAN DE IJGRACHT Het Willige Rasphuis had zijn thuisbasis aan de IJgracht; een gracht die al lange tijd uit het collectieve geheugen is gewist. In een Oranjegezind moment is de IJgracht in 1879 samen met onder meer Buitenkant, Kamperhoofd en Texelse Kade opgegaan in de Prins Hendrikkade. De IJgracht was de helling en vanaf eind 1600 de kade tussen 's Gravenhekje en Schippersgracht die het werkeiland Rapenburg moest beschermen tegen de woeste IJstroom (afb. 3).³¹ Met Uilenburg en Valkenburg (Marken) is Rapenburg gerealiseerd door het ophogen van buitendijks land, die deel uitmaakten van de Tweede Vergroting of Tweede Uitleg (1585-1593).³² De burgemeesters hadden dit eiland bestemd als een bedrijventerrein om de expansie van koopstad Amsterdam te bevorderen. Meerdere werven werden er gevestigd. De Admiraliteitswerf vestigde zich op de kavels tussen bolwerk het Rijsenhoofd en de Foeliestraat. De VOC kreeg van de vroedschap erven toegewezen tussen de Foeliestraat en de Peperstraat.

Vanaf het dakterras van de huidige Openbare Bibliotheek (OBA) aan het Oosterdok hebben bezoekers een fraai uitzicht op de monumentale gevelwand van de voormalige IJgracht, ofschoon veel koopmanspanden zijn gesloopt, de IJgracht een brede autoboulevard is geworden en de IJtunnel werkeiland Rapenburg doorklieft.³³ Tussen de Foeliestraat en de Schippersgracht zijn vrijwel alle zeventiende- en achttiende-eeuwse gebouwen gesloopt. Eind negentiende eeuw moesten de pakhuizen waarin het Willige Rasphuis ooit was gevestigd er al aan geloven; het tuchthuis was honderd jaar eerder al verhuisd naar het Nieuwe Werkhuis.³⁴ Toch valt er nog genoeg te genieten. De Compagniespakhuizen van de VOC staan fier overeind, het West-Indische Buitenhuis aan het 's Gravenhekje verkeert in een puike staat en

31 Hiermee eerde de stad Hendrik 'de Zeevaarder' (1820-1879), de jongste zoon van koning Willem II, voor diens 'ontzagelijke verdiensten door dien Oranjevorst voor de Amsterdamse scheepvaart en voor Nederland in het bijzonder'.

32 Joost Jansz Bilhamer (1541-1590) was de grote man achter de eerste en tweede uitleg. Hij was landmeter, ontwerper, steenhouwer, rooimeester en bouwmeester. Zie: 'De eerste en tweede uitleg', de Bibliotheek. Digitale etalages, website bezocht 11 augustus 2022, digitaleetalages.nl/thema/amsterdam/400-jaar-grachtengordel/de-eerste-en-tweede-uitleg.html

33 Meer uitvoerig: Paardekooper, *Kooplieden en Stadspolitiek*, p. 19-24.

34 Paardekooper, *Kooplieden en Stadspolitiek*, p. 392-394.

de gevelwand tussen de Peperstraat en de Foeliestraat heeft zijn allure behouden.

In 1650 zocht de vroedschap huisvesting voor verwaarloosde, arme knapen; in het Spinhuis was voor hen geen plaats meer. Drie pakhuizen van de West-Indische Compagnie (wic)³⁵ aan de IJgracht werden bestemd voor dit nieuwe 'huis ter kastijding'.³⁶ Die waren als gevolg van het inzakken van de handel met Brazilië in de jaren dertig leeg komen te staan. De stedelijke regering kon deze panden van de wic huren en gaf opdracht ze geschikt te maken voor een Armen-Kinderen-Werkhuis. Joannes Antonides van der Goes gaf in zijn *Ystroom* (1671) een indringend beeld van de bloei van Amsterdam, maar ook van haar meer donkere kanten, onder meer als hij verhaalt over het Nieuwe Werkhuis:³⁷

'K Rep hier van 't Werkhuis niet aen onzen waterkant,
dat onverlaeten en doodeeters houd in band.
En strekt een Anticyr en eedele artsnye.
Voor veinzende arremoe en vuige beedlerye.
Neen! Niest die dampe uit, niest dat het klinke en spatt:
de stroomgoden lachen u den zegen toe in 't nat.'³⁸

In het Armen-Kinderen-Werkhuis werden verwaarloosde knapen opgevangen, onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat ze er een ambacht moesten leren.³⁹ De straffen werden individueel uitgedeeld. Het lijkt erop, aldus Van Eeghen, dat met de omstandigheden van de jongens rekening werd gehouden.⁴⁰ Zo werden ze veelal na korte tijd aan de ouders teruggegeven als de vader of moeder in de stad woonde. Dat overkwam bijvoorbeeld Ysaack Christoffelsz, de vijftienjarige zoon van een weduwe, die door een slechte vriend was verleid tot bedelen en stelen. Op ernstig verzoek van zijn moeder werd hij *cum ingenti capitulo* (met een forse opdracht) ontslagen; de moeder kreeg het advies hem te castigeren (kastijden), wat zij waarschijnlijk ook heeft gedaan.⁴¹ Minder goed kwam de veertienjarige Johannes Claesse er vanaf: zijn moeder verzocht de schout hem voorlopig in het Armen-Kinderen-Werkhuis te plaatsen tot zij hem op de vaart kon sturen.⁴²

HET NIEUWE WERKHUIS / HET WILLIGE RASPHUIS Het gesticht bleef zijn oorspronkelijke bestemming niet lang trouw. Het 'verwaterde, want al gauw werden er ook volwassenen in opgeborgen.⁴³ In 1654 werd het Armen-Kinderen-Werkhuis op last van de stedelijke regering getransformeerd tot het Nieuwe Werkhuis voor bedelaars, lediglopers, landlopers, oplichters en lieden van slecht gedrag (afb. 4).⁴⁴ Opnieuw werden de drie wic-pakhuizen aan de IJgracht verbouwd. Er moest niet alleen worden gewerkt, maar ook gewoond door zowel mannen als vrouwen; en er moesten kamers geschikt worden gemaakt voor organisatie, administratie, medewerkers en regenten. Kennelijk hebben de panden een behoorlijke opknappbeurt gehad. Een bezoekende Fransman kwalificeerde het Nieuwe Werkhuis althans als 'appartements spacieux, très bien meublés et décorés de beaux tableaux'; hij vond het eerder 'behoren bij een vorstelijk paleis dan bij een instelling voor armen

35 In de literatuur worden de wic-pakhuizen nogal eens De Pool genoemd. Dit is feitelijk onjuist: pakhuys D'Pool werd pas later gebouwd, door koopman Pool. Onder meer verkeerd in F. Schmidt, 'Armoede en verlichting. Het nieuwe werkhuis in Amsterdam en Abraham van der Hart', *Documentatieblad De Achttiende Eeuw*, 2003, p. 89-122: 92. Over de geschiedenis van D'Pool, zie: Paardekooper, *Kooplieden en stadspolitiek*, p. 101-102.

36 Spierenburg, *Marginalen en dwangarbeid*, p. 64.

37 J.A. van der Goes, *De Ystroom*, Amsterdam 1671, dl. 1, p. 17.

38 'Anticyr' licht Van der Goes als volgt toe: 'Een Eiland bekend door den overvloed van Nieswortel die daer groeit.

39 Witkamp, *Amsterdam in Schetsen 1-2*, p. 186, 187.

40 P. van Eeghen, 'Kinderbescherming 300 en 200 jaar geleden', *Jaarboek Amstelodamum* 1958, p. 217-224: 219.

41 Van Eeghen, 'Kinderbescherming', p. 219.

42 Van Eeghen, 'Kinderbescherming', p. 219.

43 Van Eeghen, 'Kinderbescherming', p. 218.

44 J. le Moine de l'Espine en I. le Long, *De Koophandel van Amsterdam, naar alle gewesten des werlds bestaande in een Verhandeling, van de Waaren en Koopmanschappen, die men daar heenen sendt en wederom ontfangt: Benevens vergelykingen der Munten, Maaten en Gewigten, en op wat wyse men over en weër wisselt. Als mede: Een Verhandeling over de Wisselbank, Beurs en Koorenbeurs, Koorenboekje, Loon der Maakelaars, Convooylyst, Waagboekje, Nieuwe Bank Rab-t - Tar-a - Reductie-en Ag-o - Tafels, en veele andere weertenswaardige saaken den Koophandel betreffende*, Rotterdam 1727, p. 395.

5 Pieter Langendijk II, naar Pieter Barbiers I, *Swarte Klaas*, circa 1770. Gravure, 11,6 cm × 8,8 cm. Een zwarte man zonder onderbenen, die zich voortbeweegt met een krukje. Uit een serie bedelaars en andere straattypen omstreeks 1770. Rijksmuseum, Amsterdam (RP-P-1936-340).

en bedelaars'.⁴⁵ Vermoedelijk begreep deze Fransman niet dat Amsterdam een republikeinse stadstaat was, waarin de burgerij een belangrijke rol had in het besturen van de stad en zich daarop liet voorstaan, ook in de uitstraling van de gebouwen. Hoe anders waren de verhoudingen in het vorstelijke Frankrijk.⁴⁶

De 'bysondere comtpoiren', dat waren de kantoren en schrijfkamers, waren voorbehouden aan de regenten en regentessen. Ook de binnenvader en binnenmoeder, die de dagelijkse leiding hadden, konden beschikken over eigen ruimten.⁴⁷ De regentenkamer was een fraai, vierkant vertrek met uitzicht over de IJstroom; de schoorsteenmantel was versierd met de wapens van regenten. In dit vertrek hing 'een zeer fraai zinnebeeldig schilderstuk van de beroemde Lairesse, de tuchtiging verbeeldende, welke een slordig en wanhavenig [haveloos], half naakt manspersoon ten tuchthuis inleidt'.⁴⁸ De dienstdoende beambten hadden op de begane grond hun werk- en verblijf ruimten. Het souterrain werd onder meer gebruikt als slachthuis, voor eigen gebruik. Aan de westzijde was een open plaats waar oud touw werd uitgeplozen en gekookt.

45 Geciteerd door D. Helmers, 'Recensies', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, 37 (2014), p. 69-85: 78.

46 Paardekooper, *Kooplieden en Stadspolitiek*, p. 34-41.

47 Le Moine de l'Espine en Le Long, *De Koophandel van Amsterdam*, p. 395; Poederbach, 'Het Werkhuis', p. 82-88.

48 J. Wagenaar, *Wagen'ar's beschrijving van Amsterdam gevolgd, in eene geregelde aanwijzing van de sieraaden der publieke gebouwen dier stad*, Amsterdam 1790, p. 161.

6 Pieter Langendijk II, naar Pieter Barbiere I, *Prulla*, circa 1770. Gravure, 13,6 cm × 11,6 cm. Deze straatzangeres met spreektoeter, bekend als Prulla, komt uit dezelfde serie als genoemd bij 5a. Rijksmuseum, Amsterdam (RP-P-OB-46.570).

Het huis had drie verdiepingen die, zoals gebruikelijk bij een pakhuis, zolders werden genoemd. De eerste zolder was de werkruimte voor de vrouwen. Op de tweede verdieping bevonden zich de slaapzolders met strikt gescheiden afdelingen voor mannen en vrouwen; ook waren hier enkele ziekenvertrekken ingericht. De werkruimte voor de mannen was op de derde zolder; hier werden onder meer dweilen, peper- en verfhoutballen en vloerkleden geweven.

WERKEN VOOR DE KOST, DOOR MANNEN EN VROUWEN

Het Nieuwe Werkhuis was zogezegd een gesloten instelling voor delinquenten die geen al te langdurige straf kregen opgelegd. Zowel mannen als vrouwen, 'wijven en meiden', jeugdigen en 'alle die de deugd en schaamte uitschudden' werden er aan het werk gezet om de kost te verdienen.⁴⁹

Een bijzondere schout van het Aalmoezenierhuis moest hen oppakken; zo werd een kamer of plek genoemd waar aalmoezen werden uitgedeeld aan de armen. De persoon die was aangewezen om toezicht te houden op de uitreiking werd aalmoezenier

49 Wagenaar, *Jan Wagen'ar's beschrijving*, p. 263-270; Witkamp, *Amsterdam in schetsen 1-2*, p. 186, 187.

7 Bartholomeus van der Helst, *Portret van twee regenten en twee regentessen van het Amsterdamse Spinhuis*, 1650. Olieverf op doek, 233 x 317 cm. Amsterdam Museum (A 4367).

50 Van Moerkerken, 'Adriaan Koerbagh', p. 72.

genoemd. Met zijn dienaren had de schout dus de opdracht 'deze roofvogels' te grijpen, 'dit geboefte van de straat te houden', en naar het Nieuwe Werkhuis te brengen.⁵⁰ Tussen zijn dienaren – de provoosten – en de 'roofvogels' was het een kat- en muisspel, zo illustreert onderstaande vertelling over Jurrie de diefleijer [een provoost] en een bedelaarster, in een hertaling op de Verhalenbank:

'Jurrie, een diefleider in Amsterdam neemt een bedelaarster mee om in het rasphuis te zetten, maar daarbij maakt zij zo'n kabaal, dat er mensen op af komen. De mensen volgen de man en zijn arrestante en zij doen allemaal een goed woordje voor haar bij Jurrie. Uiteindelijk smeekt ze zelf of Jurrie haar niet alstublieft wil

laten gaan; ze zal hem haar leven lang dankbaar zijn. Door het volk murw gemaakt en horende dat zij uit hetzelfde land als hij komt, laat hij haar [in de tekst staat 'hoer', ongetwijfeld niet helemaal per ongeluk] stilletjes gaan. Hij geeft aan dat men makkelijk een oogje dicht kan knijpen, als men een weinig gerespecteerd wordt. In dit geval letterlijk: de arme drommel heeft maar een oog.⁵¹

Nauwkeurig werd geboekstaafd hoe de 'tuchtelingen' heetten, vaak voorzien van hun bijnaam (bijvoorbeeld Swarte Klaas en Prulla, afb. 5 en 6) en wie voor hen kostgeld betaalde. Vele gevangenen kwamen van buiten de stad en vaak van buiten de Republiek, uit steden als Rostock, Hamburg en Brussel.⁵²

De meeste tuchtelingen waren bedelaars. Daarnaast zette het gerecht hier mannen en vrouwen gevangen 'wegens lichte misdrijven, kleine dieverijen van alles waar ze de kromme poten [grijpgrage handen] van konden krijgen'.⁵³ Zij werden opgesloten in dit nieuwe tuchthuis, en hadden 't zo grof niet verkorven als de anderen in 't Rasphuis. Hier [dat wil zeggen in het Rasphuis] worden alle die niet werken willen ingebracht en tot werken gedwongen of krijgen geen eten.'⁵⁴

Het Willige Rasphuis was een relatief grote instelling; het huisvestte circa 115 tuchtelingen en meer dan 60 beambten die toezicht hielden en ondersteunende werkzaamheden in ploegendiensten verrichtten.⁵⁵ De toezichthouders ontleenden hun namen aan de ligging van de woonvertrekken. Er waren een benedenvader en -moeder, en een bovenvader en -moeder; een tweede bovenvader fungeerde als tuchtmeester van de mannen.⁵⁶ Op enig moment werkten en woonden er 13 mans- en 29 vrouwspersonen die er 'door of met kennis van 't Geregt' waren geplaatst; daarnaast leefden er 14 mans- en 58 vrouwspersonen, 'die er om bedelarij gezet waren'.⁵⁷ In totaal werkten en woonden er twee keer zoveel ingezetenen als in het Spinhuis; daar waren omtrent 80 vrouwen gehuisvest.⁵⁸

Deze aantallen stonden overigens in geen enkele verhouding tot 'de aanstotelijke menigte van blinden, kreupelen, verminkten en anderen uit de schamele gemeente die door de ganse stad krioelden'; en die vooral op de bruggen en sluizen de oren der voorbijgangers ondragelijk vielen en door stoute bedelarij de voetgangers telkens de pas afsneden.⁵⁹

51 'Over o879. Een mop (boek), derde kwart 17e eeuw', Nederlandse VolksverhalenBank, 3 januari 2013, verhalenbank.nl/items/show/41280

52 SAA, Inventaris van het Archief van het Spin- en Nieuwe Werkhuis, toeg. nr. 374, Beschrijving van het archief; inv.nr. 116-125 (Inschrijving van de tuchtelingen vant werckhuys, voor wie kostgeld wordt betaald); 128 (Register houdende aantekening van het opnemen en ontslaan van vrijwilligers en opgebrachten. Inschrijfboek van de gevangenen).

53 Van Moerkerken, 'Adriaan Koerbagh', p. 72. Van Moerkerken citeert uit Fokkens, *Der weidt-vermaarde Koop-stadt Amstelredam*, Amsterdam 1663, p. 280: 'En hier warden ingebracht alle luye en ledige bedelaars / die de Burgers aan hare Deuren overlastigh vallen / en steelen de Goederen/ Geldt / Stoffen / Linnen! Kanten / en alles waarse de kromme pooten konnen in krijgen.'

54 Witkamp, *Amsterdam in Schetsen 1-2*, p. 187.

55 In mei 1765 waren er 114 tuchtelingen

gehuisvest; daarnaast waren er ruimten voor de dienstdoende beambten; totaal: 174.

56 SAA, toeg.nr. 374, Beschrijving van het archief.

57 SAA, toeg.nr. 374, Beschrijving van het archief; Ook: Poederbach, 'Het Werkhuis', p. 87.

58 L. van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, Amsterdam 1996, p. 190. Schmidt noemt in 'Armoede en verlichting', p. 92, het getal 60.

59 Witkamp, *Amsterdam in Schetsen 1-2*, p. 186, 187.

In het Nieuwe Werkhuis hoefden de ingesloten en niet te raspen. Dat was voorbehouden aan de zwaarder gestraften in het Rasphuis aan de Heiligeweg.⁶⁰ Deze instelling was in 1589 opgericht als inrichting voor ‘vagebonden, kwaaddoeners, rabauwen en dergelck’; zij moesten al het harde hout raspen, zoals sandelhout, pokhout, geelhout, rozenhout, sassafras en brazielhout. De rasphuizen hadden van de Staten van Holland en West-Vriesland het monopolie gekregen om alle harde houtsoorten te raspen.⁶¹ Het geraspte hout van de brazielboom werd in water gekookt om de rode kleurstof te extraheren dat werd verwerkt tot rood pigment; dit werd gebruikt in de textielververijen en ook door schilders als Rembrandt.⁶²

De ingesloten en in het Willige Rasphuis verrichtten minder zware arbeid, maar maakten wel lange dagen, van 6.00 tot 12.00 uur en van 13.00 tot 20.00 uur. De zondag werd in ere gehouden; dan moesten de tuchtelingen naar een preek van de boven- of benedenvader luisteren. De overige zes dagen waren zij bezig met touw pluizen, hennep kaarden, spinnen en linnen weven. Ze maakten hiervan onder meer baalzakken, die werden gemerkt en getekend met het stadswapen. Chroniqueur Dapper noemde de dwangarbeiders met een sneer ‘luie bedel-zakken’.⁶³ In het Rasphuis werden de baalzakken gevuld met gemalen of geraspt hout en gewogen door de waagmeester (een beëdigde weger), waarna de prijs werd bepaald en de balen werden overgedragen aan de kooplieden. Hij legde hierover verantwoording af aan de regenten van het rasphuis. Ook voor de VOC werden ‘peperbalen’ geweven.⁶⁴

EEN COMPLEXE, VERLIESLATENDE HUISHOUDING Het bestuur van het Nieuwe Werkhuis kwam in 1654 bij resolutie van het vroedschap in handen van het college van regenten en regentessen dat ook het Spinhuis aan de Oudezijds Voorburgwal bestuurde en beheerde. Daarmee kregen zij niet zozeer de verantwoordelijkheid voor makerijen (kleine fabrieken), maar voor twee verliesgevend huishoudens. De vaders en moeders hielden als gezegd het toezicht; hun namen gaven het beoogde karakter van deze instellingen weer; het waren huishoudens waarin tucht en opvoeding centraal behoorde te staan.

De burgemeesters benoemden de regenten en regentessen voor het leven. Om de veertien dagen was het ‘grote comptoirdag’ in de verhoorzaal; dan werden de tuchtelingen voorgeleid. De functie van regentes was een van de weinige mogelijkheden voor vrouwen uit de hogere burgerij om een publieke functie te bekleden. Op een portret van Bartholomeus van der Helst staan twee regentessen afgebeeld, Catharina Brouwers en Pietertje de Vries; zij waren regentes in de beginperiode van het Nieuwe Werkhuis (afb. 7).⁶⁵

Regenten en regentessen hadden overigens geen gelijkwaardige rol. De regenten bestuurden, een provoost ondersteunde hen hierbij. Personele benoemingen werden gemeld aan de burgemeesters die het oppertoezicht hielden. De regentessen ‘occupeerden’ het huishoudelijk bestuur: ze gaven leiding aan de binnenmoeders die

60 In de literatuur wordt vaak ten onrechte vermeld dat de ingesloten en in het Willige Rasphuis ook moesten raspen.

61 Le Moine de l’Espine en Le Long, *De koophandel van Amsterdam*, p. 375. Om een idee te geven van de inkomsten: het raspen van 100 pond hout kostte 30 stuivers; het malen van 100 pond fizethout kostte 24 stuivers, al het andere hout 20 stuivers. Voor iedere zak (baal) moest 25 stuivers worden betaald.

62 S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1988, p. 31.

63 ‘Koerbaghs Amsterdam’, Embassy of the Free Mind, Amsterdam 2021, 360-bedrijfspresentatie.nl/presentatie/embassy-of-the-free-mind/media/koerbaghs-amsterdam.pdf

64 Le Moine de l’Espine en Le Long, *De Koophandel van Amsterdam*, p. 393.

65 SAA, toeg.nr. 374, Beschrijving van het archief.

8 Frank Dam, *De gebroeders Koerbagh*, 2009. Collage, acryl, inkt, gesso op papier, 11, 5 x 15 cm. Collectie Frank Dam. Van Adriaan Koerbagh zijn geen prenten bekend. Frank Dam laat in deze impressie van de broers zien dat ze monddood zijn gemaakt door de stedelijke regenten, die wilden dat alles wat aan hen herinnerde voorgoed van de aardbodem zou verdwijnen.

toezicht hielden op het werk dat de vrouwelijke bewoners verrichtten. Daarnaast hadden de regentessen de zorg voor het beheer en het aanschaffen van linnengoed en huishoudelijke artikelen. Ook waren ze gemachtigd uitgaven te doen voor kleine bestellingen als melk en zeep.

De exploitatie van het Nieuwe Werkhuis kwam voor een deel uit de opbrengsten van de verkochte balen en matten. Daarnaast waren er de inkomsten van de vrijwillig opgenomen bewoners. Om een idee te geven in 1683-1684 werd aan ‘costgeld van tugtelingen’ 372 gulden en 10 stuivers geïnd.⁶⁶ Vanaf 1655 werd een verhoging van de inkomsten gerealiseerd door de invoering van het zogenoemde tappersbiljet; voor het recht om een tapperij of droog-gasterij (gelegenheid voor eten en drinken) uit te baten, moest voortaan worden betaald. De penningen gingen naar het Nieuwe Werkhuis. Wederom om een idee te geven: in 1683-1684 leverde dat 4800 gulden en 8 stuivers op.⁶⁷ Ondanks deze variëteit aan inkomsten lukte het niet om alle tekorten weg te werken. Ze werden dan ten laste gebracht van het Spinhuis dat, naar Wagenaar schrijft, sedert de oprichting jaarlijks zeven- à achtduizend gulden heeft moeten toeleggen.⁶⁸ Een enkele keer heeft ook de stad financiële steun moeten verlenen.

VRIJDENKER KOERBAGH IN HET WILLIGE RASPHUIS

De gevangenschap van de vrijdenker Adriaan Koerbagh (1633-1669) laat zien dat tuchthuizen niet uitsluitend werden bezet door bedelaars, lediglopers en hoeren, maar ook door politieke gevangenen (afb. 8).⁶⁹ Deze afgestudeerde arts, jurist, filosoof en lexicoloog heeft de bestuurlijke gemoederen in Amsterdam enige tijd goed bezig gehouden. Zijn radicale ideeën en geschriften stonden haaks op de leerstellingheid van de gereformeerde kerk. Hij verwierp het instituut kerk, en was wars van zowel kerkelijke als wereldlijke dogma's. Aan

66 Helmers, *Gescheurde bedden*, p. 114.

67 Ibidem.

68 J. Poederbach, 'Het Werkhuis', p. 87. Dit blijkt uit het Copyboek der rekeningen van het Spinhuis; de tekorten na 1765 tot 1782 beliepen ruim 5000 gulden per jaar.

69 Over Adriaan Koerbagh zijn inmiddels vele boeken geschreven. Naast het al genoemde werk van Van Moerkerken onder meer: H. Laurens, *De rede: bron van geluk voor iedereen. Inleiding tot de filosofie van Adriaan Koerbagh 1633-1669*, Nijmegen 2019; B. Leeuwenburgh, *Het noodlot van een ketter. Adriaan Koerbagh 1633-1669*, Nijmegen 2013.

9 Jan de Beijer, *Ijgracht 30-35*, met in het midden op nummer 31 het Willige Rasphuis, 1757. Tekening, 18,1 x 20,9 cm. Stadsarchief Amsterdam, Atlas Splitgerber (010001000418). In 1785 werd dit de Kweekschool voor de Zeevaart en later

Prins Hendrikkade 189. Rechts gebouw De Pool, later rooms-katholieke kerk De Pool, Ijgracht en later Prins Hendrikkade 187. In het verschiep de Kortjewantsbrug, de Kattenburgerbrug en de Oosterkerk.

heersende opvattingen over seksualiteit en huwelijk had hij een broertje dood. Koerbagh tartte de kerkenraad door ‘in zonde te leven met een concubine’, met wie hij ook nog eens een onwettig kind had. Volgens de classis (de kerkenraad) leefde hij in ‘oncuyschheit en hoererij’.⁷⁰ Hij spande zich in om ongeschoolde landgenoten de betekenis van moeilijke woorden te laten snappen, zodat ze weerbaarder waren tegen machtsmisbruik en willekeur. Zo publiceerde hij in 1664 ‘t *Nieuwe Woorden-boek* met Nederlandse vertalingen voor Latijnse rechtskundige termen ‘tot vermeerdering van de Woorden-Schat’ en een bijlage met rechtskundige bastaardwoorden die hij koppelde aan de Latijnse woorden.⁷¹ In 1668 verscheen *Bloemhof*, een alfabetisch geordende bestrijding van elke dogmatische godsdienst. Het is een verklarend en tevens uitleggend Nederlandstalig woordenboek waarin hij op ‘een vrijmoedige, dikwijls spottende en niet zelden sarcastische wijze’ uitleg gaf aan Bijbelse termen.⁷²

De kerkenraad vond zijn teksten kwetsend en blasfemisch – hij bespote immers met een scherpe pen vrijmoedig de dogma’s van de gereformeerde kerk – en eiste vervolging. De stedelijke regering was erop uit de geestelijkheid tevreden te houden en ook het initiatief te houden.⁷³ De schout legde daarom beslag op alle exemplaren van *Bloemhof*. Koerbagh vertrok ‘stillekens naar Cuijlenborch’, waar hij *Een Ligt schijnende in dujjstere plaatsen* schreef, waarin hij zijn ideeën een nog radicalere uitwerking gaf.⁷⁴ Zijn drukker besefte tijdens het zetten van *Een Ligt* dat hij een explosief werk in handen had. Hij voelde zich bezwaard en informeerde de plaatselijke schout, waarna de stedelijke regering van Amsterdam besloot om tot vervolging van Koerbagh over te gaan. Die dook onder, maar werd verraden door een kennis die een Judasloon van 1000 à 1500 gulden opstreek. Op 27 juli 1668 vond het strafproces plaats in het nieuwe stadhuis. In de Vierschaar zaten de hoogschout Cornelis Witsen en de schepenen, onder wie Hans Bontemantel. Deze verlichte regent stemde voor de minst zware straf.⁷⁵

Bontemantel betitelde *Bloemhof* als ‘een ‘profaen, godtloos en afgrijsselijk boek’.⁷⁶ Het nog niet volledig gedrukte *Een Ligt* noemde hij ‘niet minder afgrijsselijk’.⁷⁷ En hij schreef: ‘Iemand, die zulke

70 Van Moerkerken, ‘Adriaan Koerbagh’, p. 8.

71 A. Koerbagh, ‘t *Nieuw woorden-boek der regten ofte Een vertaalinge en uytlegginge van meest alle de Latijnse woorden, en wijze van spreken, in alle regten en regsgeleeders boeken en schriften gebruykelyk*, Amsterdam 1664; zie ook: I. Hardeveld-Kooi, *Lodewijk Meijer (1629-1681) als lexicograaf*, dissertatie Universiteit Leiden 2000, p. 36.

72 A. Koerbagh, *Een bloemhof van allerley lieflijkheyt sonder verdriet, geplant door Vreederijk Waarmond, ondersoeker der waarheyd, tot nut en dienst van al die geen die der nut en dienst uyt trekken wil*, Amsterdam 1668; zie ook: Hardeveld-

Kooi, *Lodewijk Meijer*, p. 36.

73 R. Koekkoek, *Spinoza’s Conception of Political Liberty and the Dutch Republic, 1650-1677*, master thesis Universiteit Utrecht 2010, p. 42.

74 A. Koerbagh, *Een ligt schijnende in duystere plaatsen, om te verligten de voornaamste saaken der godsgeleerdtheyd en godsdienst*, Amsterdam 1668; zie ook: H. Laurens, ‘Koerbagh in Cuylenburgh’, *Culemborgse voetnoten* 69 (2020), p. 1-47: 7.

75 Laurens, *Koerbagh*, p. 15.

76 Bontemantel, *De regeeringe van Amsterdam*, p. LXXXV.

77 Bontemantel, *De regeeringe van Amsterdam*, p. 279.

meningen uitte, mocht nog van geluk spreken, dat hij in de Nederlanden woonde en slechts tot 10 jaar tuchthuisstraf veroordeeld werd!⁷⁸ Daar bleef het niet bij; na de gevangenschap volgde tien jaar verbanning; ook moest de veroordeelde 2000 gulden betalen voor de gemaakte onkosten, en ook nog 4000 gulden boete.⁷⁹ Dit was inderdaad een mildere straf in het licht van de buitengewoon zware straf die schout Witsen had geëist: het in het openbaar afhakken van zijn rechterduim, het doorsteken van zijn tong met een gloeiende priem, dertig jaar gevangenisstraf en het verbranden van al zijn boeken. Dit is een bewijs dat de omslag van lijfstraf naar werkstraf nog geen gelopen race was.

De schepenen besloten op 19 september 1668 dat het Rasphuis de plaats van ‘het confinement’ (de gevangenzetting) werd; ‘tussen boeven en rabauwen’ werd Koerbagh ingesloten in het Rasphuis.⁸⁰ Twee maanden later werd hij overgeplaatst naar het wat mildere Willige Rasphuis. Het verhaal gaat dat hij dit huis in rep en roer wist te brengen door zijn verlichte ideeën rond te bazuinen. De laatste maanden voor zijn dood gedroeg hij zich veel ‘netter’; waarschijnlijk was hij toen al te ziek. Op 15 oktober 1669 stierf hij in het Willige Rasphuis, uitgeput.⁸¹

Over Koerbaghs begrafenis werd in Amsterdam nog lang nagepraat. Toen de kist naar buiten werd gedragen, ‘vloog [er] bij toeval onder het heengaan een pikzwarte hen’ op de kist, die ‘er lang op bleef zitten, zonder dat ze met dreigen, gooien en wuiven van honden daar was af te jagen, gelijk honderden mensen gezien hebben, en elk zijn duiding maakte’.⁸² Voor de opeengepakte menigte was de boodschap duidelijk: de kip was in opdracht van de duivel gekomen om de inktzwarte ziel van de dode ketter op te eisen.

INNOVATIEF, EN TOCH WEINIG PROBAAT OF HUMAAN Wat is nu het antwoord op de vraag in hoeverre de stedelijke regering zich in haar keuren en interventies inzake tuchting van lediglopers enzovoort liet leiden door humane, verlichte beginselen? Hierbij wil ik vermijden een hedendaags perspectief te laten prevaleren, zoals bijvoorbeeld de criminoloog Bianchi deed in de jaren tachtig van de vorige eeuw in zijn bijtende commentaar op *Boeventucht*.⁸³ Hij betrok de stelling dat aan Coornhert ten onrechte het predicaat humaan was verleend, en vervolgde: ‘Als het aan Coornhert lag zouden de gevangenen nu onmiddellijk worden voorzien van b.v. tredmolens waar de boeven, gevoed met slechts water en brood, door harde arbeid een bijdrage zouden kunnen leveren aan de energievoorziening. Want boeven moet je voor je laten werken: daar zijn ze voor.’⁸⁴

Collega-criminoloog Bonger verwerpt de kritiek van Bianchi. Hij beticht hem ervan dat hij Coornhert afreken met een hedendaags waarden- en normenpatroon. Bonger vindt dat de voorstellen van Coornhert ‘een wezenlijke verbetering waren, in vergelijking met de straffen die voordien werden opgelegd’.⁸⁵ Zijn opvattingen over ‘de relatie misdrijf-maatschappij-arbeid’ vindt hij juist ‘ongewoon nieuw en heilzaam: een schrede in de vermenschlijking van het strafrecht’.⁸⁶ Nieuw was met name de koppeling die Coornhert

78 Bontemantel, *De regeering van Amsterdam*, p. 279.

79 Hardeveld, *Lodewijk Meijer*, p. 36.

80 Hardeveld, *Lodewijk Meijer*, p. 36.

81 Zie de presentatie *Koerbaghs Amsterdam*, die verscheen bij de tentoonstelling *Advocate of Free Thought. Adriaan Koerbagh (1633-1669)*, in de Embassy of the Free Mind, 17 september-19 december 2021: 360-bedrijfspresentatie.nl/presentatie/embassy-of-the-free-mind/media/koerbaghs-amsterdam.pdf

82 Meinsma, ‘Spinoza en zijn kring’, p. 318; M. van Melle en N. Wisman, ‘Hier gebeurde het... Oude Nieuwstraat, oktober 1669. Zwarte kip bezoekt dode vrijdenker’, *Ons Amsterdam* 60 (2008) september.

83 Geciteerd door De Jonge, *Strafwerk*, p. 10.

84 Ibidem.

85 De Jonge, *Strafwerk*, p. 11.

86 De Jonge, *Strafwerk*, p. 10; hij gebruikt hier een citaat van romanschrijver en essayist Theun de Vries.

aanbracht tussen armenzorg, strafrecht en overheidsingrijpen om de criminaliteit te bestrijden.⁸⁷

Hoe het ook zij, het is aannemelijk dat ook het Amsterdamse stadsbestuur deze relatie heeft gelegd; vermoedelijk hebben de bestuurders zich via mannen als Van Hout en Spieghel laten inspireren door het gedachtengoed van Coornhert. Zij stonden immers voor de opgave een oplossing te vinden voor het probleem van de zwervende, bedelende stelende en hoererende paupers.⁸⁸

Vanuit dit perspectief bezien zijn de stichting van het Armen-Kinderen-Werkhuis en het Willige Rasphuis / Nieuwe Werkhuis te beschouwen als een innovatief bestuurlijk antwoord om dit enorme probleem aan te pakken, en wel om de volgende twee redenen. Op de eerste plaats werd de formule van verplichte arbeid in rasp- en spinhuizen verfijnd. Er werd, modern geformuleerd, geëxperimenteerd met een doelgroepgerichte benadering. Het Armen-Kinderen-Werkhuis was specifiek bedoeld voor criminele jongens; het Nieuwe Rasphuis werd gesticht om kleine criminelen, en vooral jongeren, in te sluiten (arme kinderen te onttrekken aan de bedelarij). Anders dan in het rasp- en spinhuis moesten ze relatief lichte arbeid verrichten; daarnaast kregen ze enig onderwijs met het oog op de terugkeer naar de samenleving. De vaders en moeders hadden de dagelijkse leiding in deze verlieslatende huishouding die meer het karakter had van een gesloten internaat dan van een makerij of fabriek. Het 'vrijwillige' in de naamgeving geeft bovendien aan dat familieleden, die het konden betalen, het Nieuwe Werkhuis als een mogelijkheid benutten om hun verwanten weer op weg te helpen in de Amsterdamse samenleving.

Het Willige Rasphuis was, ten tweede, ook een bestuurlijke innovatie, omdat het de escalatieladder uitbreidde met een nieuw type straf. Schepen Hans Bontemantel noemde de volgende sporten van deze ladder: het verbod van herbergen en hoerhuizen; het op water en brood zetten; uit de stad verbannen worden; (publieke) geseling binnenskamers, opgesloten worden in de tuchthuizen; op de kaak gezet (schandpaal), op het schavot te pronk gezeseld en gebrandmerkt, onder de galg staan, met de strop om de hals gehangen en gewurgd.⁸⁹ Het opgesloten worden in het Willige Rasphuis staat halverwege op de escalatieladder, tussen de lichtere en de echt zware straffen in. Voor bedelaars waren drie sporten op de ladder gereserveerd. Iemand die voor het eerst bedelend werd aangetroffen, werd in het Nieuwe Werkhuis twee maanden op water en brood gezet. Bij de tweede keer werd hij/zij zes maanden in het rasp-, of spinhuis opgesloten. Bij een derde keer volgde publieke geseling en verbanning.⁹⁰ Bontemantel doet overigens nogal laconiek over de strengheid van het Willige Rasphuis: in het 'secreet-tuchthuis', ook wel 'willige tuchthuis' genoemd, zaten maar de 'wittebroodskinderen'. Het waren jongelui die 'te los in de bocht sprongen' en ook bejaarden, die daar, op verzoek van ouders, voogden of familie tegen betaling werden ondergebracht. Het was daar volgens Bontemantel beter uit te houden dan in het tuchthuis.⁹¹ Zonder twijfel

87 De Jonge, *Strafwerk*, p. 11; hij verwijst hier naar uitspraken van de criminoloog De Beer.

88 De Jonge, *Strafwerk*, p. 10.

89 Bontemantel, *De regeering van Amsterdam*, p. 274.

90 Zo staat het in een rapport van regenten aan wethouders in 1806; aangehaald door Poederbach, 'Het Werkhuis', p. 88.

91 Bontemantel, *De regeering van Amsterdam*, p. CCVII.

zal Adriaan Koerbagh hierover geheel andere gedachten hebben gehad.

De geschiedenis van het Nieuwe Werkhuis / Willige Rasphuis laat ook goed zien dat in de kring van burgemeesters, schepenen en schouten fors werd gedelibereerd over het verband tussen armoe, straf en overheids grijpen, over de effectiviteit van de interventies en ook over de humane aspecten van de sancties. Verlichte bestuurders, bijvoorbeeld schepen Bontemantel, stonden in de arena lijnrecht tegenover *hardliners* als schout Cornelis Witsen.⁹² Wat hierbij opvalt is de enorme invloed die de kerkenraad had in het discours; enige tolerantie was hem vreemd. Bestuurders schrokken ervoor terug de classis te bruuskeren.

Kortom, de stedelijke regering liet zich beïnvloeden door humane beginselen; sommige bestuurders hadden ze zelfs geïncorporeerd. Tucht en disciplineren met enig uitzicht op verbetering werd immers gezien als een goed alternatief voor lijfstraffen. Dat blijkt ook uit de bestuurspraktijk: kinderen die zich netjes gedroegen werden eerder vrijgelaten ‘dan men zou verwachten uit de vonnissen waarin zo kwistig met jaren werd gestrooid’.⁹³ Toch heeft de negentiende-eeuwse chroniqueur Witkamp een punt met zijn bewering dat ook een veroordeling tot het Willige Rasphuis meer kenmerken had van ‘een openbare terechtstelling’ dan van een verbeterhuis, al was het maar omdat de kwaliteit van de gebouwen en voorzieningen het niet mogelijk maakte om ‘de weldadige bepalingen’ voor het Spinhuis, het Armen-Kinderen-Werkhuis en het Nieuwe Werkhuis hier toe te passen.⁹⁴ Van opvoeding en vorming was immers weinig terecht gekomen.

Rest de vraag of het beoogde doel is gerealiseerd; hebben tuchthuizen als het Willige Rasphuis ervoor gezorgd dat de kleine criminaliteit is verminderd, in het bijzonder de bedelarij? Het antwoord is voluit ‘Nee’. Ze zijn in dat opzicht van luttele betekenis geweest; bedelaars bleven op markten, straten, bruggen en sluizen de ingezetenen met ‘kermen, huilen, naaktlopen en anderszins’ lastig vallen.⁹⁵ De burgemeesters publiceerden daarom steeds opnieuw verscherpte keuren om het probleem met meer succes aan te pakken, tevergeefs. Werkhuizen als het Willige Rasphuis (afb. 9) hadden als doel ‘het ongeregelde volk tot een werkwilleg arbeidspotentieel te disciplineren’. Dat moest wel mislukken, omdat er ‘eenvoudig veel te weinig mensen in dat soort inrichtingen werden opgesloten’.⁹⁶

De verhuizing in 1782 van het Nieuwe Werkhuis / Willige Rasphuis naar het Nieuwe Spin- en Werkhuis aan het Weesperveld kan worden gezien als een stap voorwaarts in de humanisering van het strafrecht en tegelijkertijd als een enorme institutionele schaalvergroting van de tucht als werkstraf.⁹⁷ Het nieuw complex, op dat moment het grootste in Amsterdam (circa 102 bij 51 meter), bood plaats aan een kleine achthonderd personen.⁹⁸ De eerste Kweekschool voor de Zeevaart kreeg in de uitgewoonde pakhuizen haar domicilie. Guillelmus Titsingh, regent van het Willige Rasphuis en initiatiefnemer van de Kweekschool, wist deze opmerkelijke deal te bewerkstelligen.⁹⁹

92 Hij steunde Rembrandt toen deze in financiële problemen zat door hem een lening te verstrekken; vijf jaar later veroorzaakte hij het faillissement van Rembrandt door de lening per onmiddellijk terug te vorderen.

93 Van Eeghen, ‘Kinderbescherming’, p. 224.

94 Witkamp, *Amsterdam in Schetsen 1-2*, p. 186, 187.

95 Poederbach, ‘Het Werkhuis’, p. 88.

96 Geciteerd door De Jonge, *Strafrecht*, p. 13.

97 Voor een uitvoerige beschouwing over dit nieuwe werkhuis: Schmidt, ‘Armoede en verlichting’.

98 E. Röell, *Tekenen ter verlichting. Architectuurtekeningen in de achttiende-eeuwse Republiek*, dissertatie Universiteit Utrecht 1973.

99 Meer over Titsingh, zie: Paardekooper, *Kooplieden en stadspolitiek*, p. 143-198.